

УДК: 94:[061.1:364.4-053.2](477).1921/1929

В. В. Олянич

ГОСПОДАРСЬКО-ТРУДОВА АКТИВНІСТЬ СЕЛЯНСТВА В УСРР У 20-х рр. ХХ ст.

Стаття присвячена дослідженню господарсько-трудової активності українського селянства в УСРР 1920-х рр. Велика увага приділяється вивченню інтенсивності використання праці в селянському господарстві, визначенню оптимальних можливостей селянських господарств щодо самоорганізації виробничого забезпечення, виявленню затрат праці на здійснення тих чи інших виробничих процесів, на заняття сільськогосподарськими і неземлеробськими промислами.

Ключові слова: господарсько-трудова діяльність, селяни, селянські господарства, трудові ресурси, робочий час.

Статья посвящена исследованию хозяйственно-трудова активности украинского крестьянства в УСРР 1920-х гг. Большое внимание уделяется изучению интенсивности использования труда в крестьянском хозяйстве, определению оптимальных возможностей крестьянских хозяйств по самоорганизации производственного обеспечения, выявлению затрат труда на осуществление тех или иных производственных процессов, на занятия сельскохозяйственными и неземледельческими промыслами.

Ключевые слова: хозяйственно-трудова деятельность, крестьяне, крестьянские хозяйства, трудовые ресурсы, рабочее время.

The article deals with economic and employment activity of the Ukrainian peasantry in the USSR of the 1920s. Much attention paid to the study the intensity of labor in the peasant economy, defining the best opportunities for farms to ensure the production of self-organization, to identify labor costs for implementation of various industrial processes, agricultural activities and non-agricultural pursuits.

Key words: economic and labor activities, farmers, farms, human resources, working time.

Метою¹⁰ статті є з'ясування інтенсивності використання праці в селянському господарстві, визначення оптимальних можливостей селянських господарств щодо самоорганізації виробничого забезпечення, виявлення затрат праці на здійснення тих чи інших виробничих процесів.

Проблема визначення господарсько-трудової селін активності в Україні є актуальною, дослідження господарсько-трудова активності українського селянства в УСРР 1920-х рр. є важливою ланкою на шляху розвитку сільськогосподарства в Україні.

Проаналізовано статистичні дані, періодичні видання 1920-х рр., а також сучасні дослідження.

Виклад основного матеріалу. В історико-економічних дослідженнях 20-х рр. дуже гострою та актуальною проблемою було визначення кількісного та функціонального стану «аграрного перенаселення», тобто виявлення надлишку населення в сільських районах та рівня використання праці в селянських господарствах. Радянська історична наука не займалася цією темою, а якщо і торкалися її, то винятково через з'ясування обставин найманої робочої сили. Сучасні дослідники звертають увагу на «трудоий баланс у сільському господарстві» 20-х рр., на його «трудоі ресурси», на їх зв'язок з матеріально-побутовим забезпеченням та мотивацією найму.

Аграрне перенаселення зумовлювалося також недостатнім розвитком наявних промислових підприємств і їх новим будівництвом. Важливо з'ясувати інтенсивність використання праці в селянському господарстві, враховуючи і сезонність сільськогосподарського виробництва. Виокремлення поняття «господарсько-трудова активність» в якості предмета дослідження означає встановлення оптимальних можливостей селянських господарств щодо самоорганізації виробничого забезпечення, до виконання основних видів робіт, а не з'ясування характерної для історіографії «соціальної активності». Науково-пізнавальне значення має виявлення затрат праці на здійснення тих чи інших виробничих процесів, на заняття сільськогосподарськими і неземлеробськими промислами, на відпочинок, дотримання свят тощо. Рациональною і достатньо вичерпною була методика вивчення затрат праці селянством, яку застосовував у 1927 р. Л.Е. Мінц, хоча підходи С.Г. Струмліна, В. Богуславського та інших аналітиків тих років загалом розширювали системне розкриття проблеми.

Статистично-демографічні дані ЦСУ УСРР про загальну кількість землеробського населення, про їх статевовікову характеристику є важливими, але не головними для з'ясування умов використання робочого часу селянськими господарствами. Науково-пізнавальну цінність, крім наявних у 20-х рр. розробок, становлять матеріали весняних та осінніх обстежень селянських дворів, якими займалися працівники відділу сільгоспстатистики ЦСУ УСРР. Згідно перепису населення 1926 р. в Україні налічувалося 22 млн селян, з них близько 15 млн належало до самодіяльного, тобто майже 68% [4, с. 93], які займалися трудовою діяльністю, хоча статистичні органи не завжди враховували підліткову зайнятність в селянському господарстві та на промислах. За підрахунками В. Богуславського запас робочої сили в сільському господарстві СРСР становив 65,5 млн днів працюючих [1, с. 49–63], відтак в Україні зосереджувалося трохи менше її четвертої частини. На трудову діяльність було витрачено 220 днів (60,3%), на свята, хворобу та

непогоду 75 днів (20,5%), а відсутність роботи становила 70 днів [1, с. 49]. Помісячна зайнятність була наступною: 7,3 місяця селянин витрачав на виробничі процеси, 2,4 на свята і хвороби, 2,3 місяця не займався сільськогосподарською працею. Умовність витрат робочої енергії селянського двору очевидна, позаяк селянин доглядав за худобою, особливо в осінньо-зимовий та ранньовесняний період, на який припадала основна кількість релігійних свят (близько 189), тобто повсякденна діяльність не затихала, хоча вона мала сезонну інтенсивність.

Методологія підрахунку річного запасу робочого часу, перерахунку людино-днів у переводі на дорослого чоловіка, тобто визначення трудового балансу, якого використовували у 20-х рр., спиралася на статистично-демографічну ситуацію. Дослідник В. Богуславський, розподіляючи річні витрати праці селянина на сільськогосподарську виробничу працю, дійшов такого висновку: з 365 днів селянин витратив на рільництво, тваринництво і промисли 114, на домашнє господарство 71, на неземлеробські заробітки 35 днів, не працював у свята та з інших причин (хвороба, негода) 145 днів [1, с. 58]. Підсумовуючи власні арифметичні підрахунки, він писав наступне: «71 день наш селянин спостерігає, як природа працює над його посівами, і водночас займається безкорисною справою по господарству, яка вимагає від нього зусиль, але майже не дає йому заробітку» [1, с. 58]. Навіть на різдвяні та пасхальні свята селянин займався корисною роботою, доглядаючи худобу, не кажучи про інші дні. Заняття домашнім господарством (ремонт будівель, заготівля дров, догляд за худобою, очищення дворища від снігу, виготовлення реманенту, обмолот хліба на току, переробка льону) не були «пасивним» спогляданням, а продовженням повсякденної трудової діяльності з сезонними коливаннями. Селянин не відпочивав 140 днів, про які пише В. Богуславський, а працював з меншою інтенсивністю, тому його висновок про те, що чотири місяці роботи не могли забезпечити селянинові 12 місяців достатку був класово вмотивованим і далеким від істини.

Структура витрат балансу робочого часу у переводі на дорослого чоловіка в селянському господарстві в Україні, яку розробили співробітники ЦСУ за даними бюджетів 1924–25 р., розкривала його внутрішні галузеві пріоритети, а також віддзеркалювала своєрідний оптимум виробничої діяльності згідно споживчо-трудої норми. В усіх групах господарств на хатнє господарство витрачалося більше третини робочого часу, а це була трудова діяльність – не «поседелки». Чим менше забезпеченість господарства землею, тим меншими були витрати часу на рільництво. Вони зростали залежно від розміру наділу, становивши для господарств з наділом понад 15 десятин близько третини балансу робочого часу [3, с. 32]. Ця група селянських господарств разом витрачала на рільництво і тваринництво 56,7% робочого часу, а

на хатне та неземлеробські справи 43,3% [3, с. 32].

Середньостатистичні показники витрат робочого часу виглядали дискретно, позаяк фіксували відносно пасивне його структурування за галузями. В сільському господарстві тривав безперервний процес виробничо-трудова діяльності усіх членів селянського двору, котрий вирізнявся сезонними коливаннями в окремих галузях. Витрати робочого часу мали відносну паритетність між сільськогосподарськими заняттями та неземлеробськими. Хатне господарство органічно було продовженням сезонної сільськогосподарської праці усієї родини, відтак повсякденна трудова активність мала не хронологічну (з дня на день), а функціональну складову – забезпечення споживчо-трудова норми селянського двору, зумовленої його внутрішньою організацією.

Витрати робочого часу на утримання худоби були майже однаковими для усіх посівних груп, що свідчило про споживчий, а не товарний тип тваринництва в селянських господарствах, хоча громадське стадо селяни називали «товаром» – «пасти товар». Худоба була ефективним вкладенням сімейних грошей, яку можна було будьколи продати, а ще вона слугувала натурально-обмінною одиницею з давніх часів. Наявність худоби в господарстві 20-х рр. свідчила про його соціальний статус, а кількість поголів'я про рівень підприємництва, про його галузеву спеціалізацію в окремому селянському дворі, відтак і про витрати часу та трудову активність його домочадців. Для утримання чотирьох голів робочої худоби або корів, які мали ще й молодняк, трудових ресурсів однієї сім'ї було замало, якщо вона не мала спеціального сільгоспреманенту. Революція та громадянська війна, катастрофічно вплинули на рівень забезпечення худобою селянських господарств. Наприклад, на Поліссі до 1917 р. дворів з 4-ма головами робочої худоби (коні, воли) було 3%, у 20-х рр. 0,25, на Правобережжі 1,4% та 0,1%, на Лівобережжі 5,6% та 0,8%, в Степу 15% та 3,6% [2, с. 82]. Виникла досить суперечлива ситуація: питома вага господарств без робочої худоби протягом 20-х рр. фактично залишилася без суттєвих змін, а це означало вивільнення робочої сили, одночасно відбулося зменшення її поголів'я у вищих соціальних групах, що поглибило соціальні джерела аграрного перенаселення. У 20-х рр. питома вага господарств, які мали чотири корови зменшилася порівняно з 1917 р. на 75%, однак для тих, хто їх мав заготовля кормів перетворилася на повсякденну і виснажливу працю. Норми відгодівлі худоби, про які вже згадувалося, вимагали інтенсивної трудової діяльності, а за наявності елементарного реманенту тривалої роботи. Заготовля сіна займала п'ять місяців, яка супроводжувалася наступними трудовими процесами: підготовка реманенту, косовиця, перевертання і сушка трави, скиртування, перевезення, розміщення сіна в клунях, горищах, хлівах, стогах просто неба. Харчування худоби сіном та

санітарний догляд за нею також вимагали затрат. Сінокоси завжди співпадали з жнивими, тому селянин не випускав коси з рук, залишаючись днями і ночами у полі. Важливо було своєчасно скосити та перевезти хліб, обмолотити, щоб спрогнозувати хлібофуражний баланс, заготовити житні, ячневі, вівсяні та гречані снопи, знайти місце для їх збереження, позаяк вони були кормом і утепленням для худоби, без яких утримання 4-х корів або 4-х голів робочої худоби було проблематичним.

Угрупування селянських господарств за рівнем забезпечення коровами у 20-х рр. виразно демонструє їх споживчо-трудова статус, а з другого боку відсутність в українських селах ковбоїв з ранчо, тобто тваринницько-фермерських дворів. Більше третини з них взагалі не мали корів, тому для них ця галузь фактично була втраченою трохи більше половини господарств мали одну корову, що і зумовлювало їх споживчо-трудова характер та «біологічну єдність», соціально-економічну звичку, інерційність та безініціативність. Господар задоволювався, досягнувши певного рівня забезпечення споживчо-натуральної норми. Незначний відсоток (22 – 23%) витрат робочого часу на догляд та утримання худоби був зумовлений переважно цією групою господарств. Висока забезпеченість робочою та продуктивною худобою господарств, крім соціально-економічних ознак їх підприємницького типу, була ще і стимулом для активної виробничо-трудова діяльності в галузі рільництва, городництва, демонструючи функціональну єдність в цілісності двору.

Наявність робочої худоби впливала на якість виробничих процесів в селянському господарстві, одночасно вивільняючи робочий час та енергію селянина, спрямовуючи їх на інші ділянки. Саме високозабезпечені худобою господарства наймали пастухів та підпасків, яких у 1926 р. було 93541, у 1927 р. – 97066, у 1938 р. – 89425 осіб [3, с. 33]. Якщо відкинути господарства без худоби, то пересічно на один заможний двір припадав один – два найманих пастуха, які могли доглядати худобу на луках разом з підлітками – синами або доньками наймача. Тривалість робочого дня наймита залежала від сезону, яка становила в селянському господарстві у 1926/27 р.: взимку – 8,5, весною – 10,7, влітку – 12,1, восени – 10,3 години [2, с. 14]. Трудова діяльність господаря була не менш тривалішою, позаяк він організовував роботу.

Визначення зайнятості сільського населення дещо вирізнялося від форм та динаміки використання праці в конкретних господарствах. Статистичні органи намагалися спрогнозувати рівень безробіття, особливо за рахунок «напливу» селянської молоді, а селянин планував виробництво з розрахунку робочої сили – власної, найманої, гуртової. ЦСУ робило розрахунки стосовно балансу робочого часу різних категорій наймитів, але не враховувало гуртові форми – супругу, толоку, мішані способи

сільськогосподарської праці. Весняне обстеження селянських господарств у 1924 р. продемонструвало дещо суперечливу тенденцію, яка спостерігалася у високозабезпечених землею дворах. Вони, крім Полісся, обробляли землю «своєю» і «чужою» робочою худобою. Якщо селянин обробляв власною худобою, то він витрачав робочий час членів двору, найманою – вивільняв його або зменшував тривалість роботи та її трудову інтенсивність, а супрягою нівелював усі статистичні підрахунки. Декілька дворів об'єднувалися, обробляючи землю під засів, відтак скорочували тривалість роботи щонайменше у 2 рази за рахунок підвищення інтенсивності. Збільшувалися навантаження на реманент та робочу худобу, але скорочувалися витрати робочого часу: замість тижня самостійної оранки селянин у разі супряги виконував обсяг роботи за декілька днів. Так, весною 1924 р. на Катеринославщині власною худобою обробляли землю близько 20% дворів. Найманою – 37%, супрягою – 36,9%, особливо господарства з наділом від 6 до 15 десятин [6, с. 64]. Підняти важкі степові чорноземи самотужки було справою нелегкою, тому селяни користувалися наймом робітників з робочою худобою та супрягою, забезпечуючи їх перш за все роботою та платнею, а не середньостатистичним показником їх трудової зайнятості.

Витрати робочого часу залежали від розмірів земельного наділу, величина якого дозволяла утримувати і певну кількість худоби, що сприяло підвищенню економічного рівня господарства. Менший земельний наділ при наявності великої кількості їдців загострював проблему безробіття. «Значний склад сімей, що працює на невеликій, порівнюючи площі землі, – зазначав часопис «Господарство Полтавщини», – викликає потребу використання своєї робочої сили на іншій, крім хліборобської праці» [7, с. 60]. Чим вище був рівень землезабезпечення, тим меншим виявився відсоток господарств на неземлеробських заробітках. Для обробки землі необхідно було мати худобу, тому «відходництво» на заробітки було тим джерелом накопичення коштів для придбання робочої худоби. З досвіду агрономії Полтавщини один кінь міг обробити за сезон 5–8 десятин, пара волів 6–10 десятин, а пара корів 6–8 десятин [7, с. 62]. Лишки робочої сили були характерними для господарств з наділом від 1 до 10 десятин, у яких була робоча худоба, а починаючи з 10 і більше спостерігалася її нестача. В господарствах з наділом від 25 десятин і більше, враховуючи одиницю навантаження на одну голову худоби, бракувало 52% робочої тяглової сили. Якщо вилучити від неї використання корів для обробки землі, то картина радикально змінюється. Так, в господарствах, які мали земельного наділу менше десятини лишки робочої сили становили 30%, а в решті її бракувало, особливо з наділом від 25 десятин і більше, де не вистачало 60% тягла [7, с. 62]. Отже, витрати робочого часу в селянському господарстві залежали від ба-

гатьох факторів, серед яких ключовим залишався рівень забезпечення робочою худобою, а ще краще тракторами. Саме наявність тяглової сили визначала реальний розподіл трудового навантаження членів родини.

Статистичні дані, які використовував у 20-х рр. Л.Е. Мінц, побудовані переважно на матеріалах РСФРР, хоча він покликається на СРСР. Пересічно на сільське господарство, за його підрахунками, витрачалося 43,2% часу, на роботи дотичні до сільського господарства, у тому числі і домашні заняття – 40,6%, поза селом 14,4% [5, с. 332]. За галузями витрат розподілилися таким чином: догляд за худобою 19,9% загального часу, на рільництво 16,6%, на городи 2%, серед робіт, пов'язаних з ним на «хатні справи» витрачалося 24%, на переробку продукції 5,8%, поїздки на ярмарок та базар 2,3%, лісові роботи 2,3% [5, с. 332]. За підрахунками В.В. Калініченка, котрий використовував винятково українську статистику, витрати часу в землеробстві становили 24,9%, у тваринництві 26,2%, у домашніх заняттях 22%, на інші потреби 2,8% (ремонт реманенту, заготівля дров), поза своїм господарством переїзд на ринок, до млина тощо займали у селян 11,4% робочого часу [4].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, виробничо-трудова активність селянського двору залежала від декількох базових обставин: галузевої структури господарства, розміру земельного наділу, наявності власної робочої сили та коней, волів, навіть корів, яких також застосовували для обробки земель. Витрати на одного працівника та на господарство збільшувалися з ростом наділу. Спостерігалася виразна закономірність функціональної залежності балансу робочої сили від наявності землі та робочої худоби. Ці фактори були взаємозумовлені, позаяк рівень забезпечення худобою був своєрідним стимулом для розвитку рільництва, а без нього виникали проблеми з хлібофуражним балансом господарства. Структура витрат робочого часу зайвий раз доводить факт сімейно-трудова форми організації селянського сільськогосподарського підприємництва, яке було спрямоване передусім на забезпечення споживчої натуральної норми існування сім'ї, а не розвитку господарства товарного типу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богуславский В. Затраты труда в сельском хозяйстве СССР и пути его развития // Плановое хозяйство. – 1928. – №9.
2. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Вип. 2. – Х., 1930.
3. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Х., 1929.
4. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне

- дослідження/ В.В.Калініченко. – Х.: Основа, 1997. – 400 с.
5. Минц Л.Е. К проблеме использования рабочей силы в крестьянском хозяйстве // Плановое хозяйство. – 1927. – № 8.
 6. Підсумки весняного обслідування сільського господарства в 1924 році (вибірковий перепис населення селянських господарств): Статистика України №59. – Х., 1925.
 7. Троцький. До питання про диференціацію села // Господарство Полтавщини. – 1925. – №4–5.